

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (744)

Анатолій Адруг



ЗОБРАЖЕННЯ ЧУДОТВОРНИХ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ІКОН У ГРАФІЦІ ЧЕРНІГОВА ТА НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ

Стаття присвячена зображенням чернігівських чудотворних ікон у графіці Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть.

Ключові слова: Чернігів, чудотворні ікони, графіка, друкарня.

Традицію відтворення у графіці чернігівських чудотворних ікон було розпочато у новгород-сіверській друкарні і продовжено пізніше у Чернігові. На звороті титульного аркуша книги І. Галятовського «Скарбница потребная» (Новгород-Сіверський, 1676 р.) вміщена гравюра на дереві із зображенням чудотворної ікони чернігівської «Єлецької Богоматері» (70 x 60 мм). Це відтворення ікони було повторено на звороті сьомого нумерованого аркуша книги І. Галятовського «Alkoran Machometow», яка побачила світ у чернігівській друкарні 18 травня 1683 р. Графічний твір являє собою композицію в лінійній рамці, де власне ікона представлена на ялині в оточенні сяючих променів. Під деревом на стрічці (бандеролі) є напис: «Образ Пресвятой Богородицы Елецкой Черниговской». Праворуч Успенський собор чернігівського Єлецького монастиря, звернений до глядача своїм головним західним фасадом. Ліворуч – вежі та стіна чернігівської фортеці.

Графічне зображення чудотворної ікони «Єлецької Богоматері» у згаданих виданнях за загальною композицією близьке до ікони, яка знаходилась у харківському Успенському соборі. Вона мала невеликі розміри (59 x 46 см) і призначалася не для іконостасу. Тому і возив її із собою князь Данило Баратинський і через хворобу залишив її у Харкові. Як і на гравюрі, Богородиця з дитиною на дереві в овалі із язиків полум'я. У нижній частині ікони напис крупним шрифтом: «Образ пресвятыя Богородицы Елецкая Черниговской» [1, С.53 – 54]. Подібність композицій та майже ідентичність написів унизу свідчать також і про те, що ікона, привезена до Чернігова із Володимира в січні 1676 р., мала дещо іншу іконографічну схему, ніж та, яка до XX ст. знаходилась в іконостасі Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря.

Певний час вважалося, що саме в Новгороді-Сіверському вперше в Україні з'явилася гравюра на міді. Малося на увазі зображення чудотворної ікони чернігівської Іллінської Богоматері на звороті другого нумерованого аркуша у книзі Л. Барановича «Ksiega rodzaiu» (Новгород-Сіверський, 1676 р.) розміром 12 x 9,8 см. Гравюра була повторена в чернігівському виданні іншої книги Л. Барановича «Notiy piec ran Chrystosowych»

© Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства (доктор філософії), доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, член Національної спілки художників України та Національної спілки краєзнавців України.

1680 р. Згодом виявилось, що мідерити раніше були відомі у виданнях Києва і Львова 1615 – 1644 років [4]. Але залишається незаперечним той факт, що перша гравюра на міді в Лівобережній Україні з'явилася саме у Новгороді-Сіверському 1676 р.

У нижній частині гравюри на білому тлі паперу зроблено такий римований напис:

*Гора близ Чернигова Болдинская звана,
Там чудами светлеет Пречистая Панна.
В монастыре во храме Ильи Святого
Визерунок то власный образа оного.*

Підпис гравера відсутній. М. Гембарович на основі подібності тлумачення тла і способу показу дерев у попередніх творах відніс авторство цієї гравюри Лаврентію Крщоновичу. Він назвав це першою спробою праці гравера після прибуття його в Україну [3, С.267; 9, С.80]. До певної міри можна погодитися з цією думкою. Гравер відтворив у загальних рисах композицію чудотворної ікони чернігівської Іллінської Богоматері. Але на відміну від самої ікони, відомої за знімком 1911 р., гравірована ікона має прямокутний формат без напівкруглого завершення, характерного для іконостасного образу. У книзі ікона має накладну рамку простої форми. Зовні це схоже також і на існування ковчегу з неширокими полями по периметру. Хоча можна припустити наявність накладеної на дошку неширокої рами. На користь цієї думки свідчать видимі стикування між окремими частинами накладної рами. Цікава особливість – художник увів до композиції елементи пейзажу, про які згадано в уже наведеному тексті напису. Ліворуч бачимо Болдину гору з дубом. Монограми Марії та І. Христа розміщені так само, як і в зображенні чудотворної ікони на фотографії 1911 р. В цілому ж цей твір засвідчив не дуже вправну руку гравера.

Інше зображення чудотворної ікони чернігівської Іллінської Богоматері вміщено в новгород-сіверському виданні «Чуда девы Марии» 1677 р. на звороті четвертого аркуша. Композиція виконана в техніці ксилографії (127 x 93 мм). Композиція оточена прямокутною лінійною рамкою. Доволі точно і вправно передані особливості композиції й іконографії чудотворної ікони. Внизу в лінійному обрамленні вміщено напис:

*Се визерунок правдивый Образа, который
В рок на тысяча шестьсот шест на десятый вторый
Плакал под Черниговом при горе Болдинской
И днесь чудодействует во церкви Ильинской.*

Підпис майстра відсутній. Монограма Марії та І. Христа вміщена без рамок, як це було в попередній гравюрі та в іконі Іллінської Богоматері на фотознімку 1911 р. На думку Т. Н. Каменєвої, гравюра була повторена в чернігівських виданнях «Октоїху» 1682 р. (на звороті титульного аркуша одного варіанту друку) та «Руна орошенного» 1683 р. [5, С.232]. Проте при безпосередньому порівнянні цих гравюр упадають в очі деякі відмінності при загальній спільній іконографічній схемі. У чернігівських виданнях відсутній процитований текст у нижній частині композиції. Є відмінності в одязі зображених і в тлумаченні тла – у чернігівських друках воно вкрите горизонтальним штрихуванням. Тобто це нові твори, які дуже близькі композиційно. Близькою за загальною композицією до гравюри на дереві на звороті титульного аркуша «Октоїха» 1682 р. є подібна композиція на тому самому місці у книзі І. Максимовича «Феатрон» (Чернігів, 1708 р.). Так само, як є відмінність у зображеннях Троїцького собору, впадає в очі не дуже значна різниця і у відтвореннях чудотворної ікони чернігівської «Іллінської Богоматері». Більш спрощене відтворення ікони двічі бачимо на сторінках чернігівського друку «Полуустав» 1703 р. (ЧІМ, інв. № АЛ – 1788). Це – невелика гравюра на дереві розміром 8 x 5,5 см без підпису автора. Обведена лінійною рамкою вона дає уявлення про іконографічну схему малярського твору Григорія Константиновича. Подібне схематичне зображення ікони в прямокутній рамці було вміщене у тезі Івана (Іларіона) Мигури Ісаї Васинкевичу (Київ, 1704) – старшому монастиря Святого Духу у Вільно [7, фрагмент тези із зображенням ікони на С.428].

Можна сказати, що перші графічні зображення чудотворної ікони чернігівської «Іллінської Богоматері» зафіксували її загальну композицію та іконографічну схему, а також зовнішнє оформлення твору у вигляді накладної неширокої рамки. Через деякий час вигляд ікони змінився. І в 1689 р. на звороті другого нумерованого аркуша другого чернігівського видання «Руна орошеного» Дмитра Туптала ці зміни відбилися у мідериті з відтворенням ікони. Тут тло ікони з рослинним орнаментом не відповідає декоративним мотивам, які можна побачити на фотографії образу 1911 р. Ритування орнаменту на рамці має інший характер і виконано на темному (майже чорному) тлі. Тло ікони відтворює рельєфний орнамент на левкасі, вкритому позолотою чи срібленням. На головах Богородиці і дитини з'явилися корони, що свідчили про їхню появу і в дійсності на іконі. Мабуть, реально існувала і рама із соковитим бароковим орнаментом із листя аканта. У долішній частині рами бачимо герб Лазаря Барановича, головною частиною якого є пелюстковий хрест. Його форма стала зразком для влаштування великих вікон на фасадах чернігівського Троїцького собору фундації того ж Л. Барановича. Дещо пізніше такі вікна з'явилися у Катерининській церкві Чернігова. Варто зазначити, що про оздоблення чудотворної ікони йдеться у передмові до чернігівського видання «Тріоді цвітної» 1685 р. Її автором був ігумен чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович, який відомий як літератор і гравер.

У чернігівському виданні «Руна орошеного» 1696 р. в техніці мідериту дещо інакше відтворена ікона «Іллінської Богоматері». Ікона також оточена рамкою з пружним акантовим листям, яке вельми нагадує подібний орнамент, виконаний червоним на білому тлі відкосів центрального барабану Троїцького собору – головного храму чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, при якому діяла друкарня. Характер орнаменту відрізняється від попередньої гравюри. Відмінність між ними полягає і в появі в нижній частині композиції напису: у три рядки «Изображение чудотвония икони Пресвятыя Богородицы в монастыру Свято Троицком Ильинском Черниговским». Інший і орнамент ритування на тлі зображення.

Тут виникає питання, чому ікона «Іллінської Богоматері» тут представлена без шати ікони і без шати кіоту ікони. А вже влітку 1695 р. на день освячення Троїцького храму і була влаштована велика шата кіоту ікони. Найвірогідніше, встановили її у Троїцькому соборі на свято пророка Іллі 20 липня (старого стилю) 1695 р. [2, С.51]. На думку В.Г.Пуцка, кіот з'явився в Троїцькому соборі в той час, коли книга була вже готова до друку [6, с.114]. Проте і після встановлення кіоту в Троїцькому соборі в книгах чернігівської друкарні не було зображень чудотворної ікони разом з кіотом. Це можна пояснити тим, що художники виробили власну традицію графічного відтворення ікони, а також складністю графічної версії великої композиції шати кіоту на сторінках книг навіть найбільшого формату. У «Молитвослові» 1692 р. та «Зерцале от писания божественного» 1705 р. чернігівського друку вміщені варіації попередніх графічних версій ікони в техніці ксилографури, розпочату в 1677 р. в «Чудах діви Марії» (Новгород-Сіверський).

1725 р. побачила світ ще одна графічна версія ікони гравера Гавриїла. Два примірники твору знаходяться у Сербії – у Ковині і в Сербському музеї в Шентендре. Ще один варіант підписаний Гавриїлом двома роками пізніше. Його примірники зберігаються в Національній бібліотеці у Варшаві і Державній бібліотеці у Петербурзі [8, С.318].

Зображення чудотворної ікони чернігівської «Іллінської Богоматері» разом з кіотом, вкритим шатою, стало можливим у станковому графічному творі – «Дедикації» (присвяті) гетьману Івану Мазепі. Угорі в центрі складної композиції вміщена графічна версія ікони в рамці із пружним рослинним орнаментом. Цей варіант дуже близький до мідьориту в книзі «Руно орошенное» Д.Туптала чернігівського друку 1696 р. Різниця лише в деяких деталях та напису внизу. Ікона входить до складу шати кіоту, яка на аркуші в цілому подібна до реальної шати, що збереглася. Хоча існують між ними і відмінності. У нижній частині під іконою серед інших зображень вміщено текст Дедикації під назвою «Кіот среброкований». Підпис гравера відсутній. Зроблено припущення про створення графічного аркуша І. Щирським у 1691 р. Атрибуція здійснена на основі консультацій Д. Степовика. Цей твір опублікований у двох книгах



1658

*Зображення чудотворної чернігівської ікони «Єлецької Богоматері» у книзі І. Галятовського «Скарбниця потрібная» (Н.-Сіверський, 1676 р.).
Гравюра на дереві.*



*Зображення чудотворної чернігівської ікони «Іллінської Богоматері» у книзі Лазаря Барановича «Ksiega rodzain» (Н.-Сіверський, 1676 р.).
Гравюра на металі.*



1658

*Зображення ікони «Іллінської Богоматері» у книзі «Чудо Девы Марии» (Н.-Сіверський, 1677 р.).
Гравюра на дереві.*



Зображення ікони «Іллінської Богоматері» в книзі «Октоїх» (Чернігів, 1682 р.). Гравюра на дереві.



Зображення ікони «Іллінської Богоматері» у книзі Івана Максимовича «Феатрон» (Чернігів, 1708 р.). Гравюра на дереві.



Зображення ікони «Іллінської Богоматері» у книзі Д. Туптала «Руно орошенное» (Чернігів, 1689 р.). Гравюра на металі.



Зображення ікони «Іллінської Богоматері» у графічному аркуші «Дедикація (присяга) гетьману Івану Мазепі» (1695 р.). Гравюра на металі.



Зображення ікони «Іллінської Богоматері» у книзі Д. Туптала «Руно орошенное» (Чернігів, 1696 р.). Гравюра на металі.



**Зображення ікони «Іллінської Богоматері» у книзі «Зерцало от писания божественного» (Чернігів, 1705 р.).
Гравюра на дереві.**

штихелю Л. Крцоновича. Саме вона зафіксувала первісний вигляд ікони з неширокою рамкою. У техніці гравюри на дереві перша графічна версія ікони «Іллінської Богоматері» з'явилась у новгород-сіверському виданні книги «Чуда діви Марії» 1677 р. У творі точно передано особливості композиції та іконографії. Гравюра була повторена в інших виданнях з деякими змінами. У техніці гравюри на металі в чернігівських виданнях «Руна орошеного» 1689 р. і 1696 р. Д. Туптала зафіксовано зміни в зовнішньому вигляді образу. Зображення ікони «Іллінської Богоматері» разом з шатою кіоту з'явилося у великій графічній композиції «Дедикації І.Мазепі» 1690-х років. Графічні версії чернігівських чудотворних ікон (особливо «Іллінської Богоматері») засвідчили велику популярність цих образів та їхнє поширення не лише в Україні, а й в інших православних країнах.

повністю і у фрагментах [3, С.267; 7, С.487].

Отже, початок графічним версіям чернігівських чудотворних ікон «Єлецької Богоматері» та «Іллінської Богоматері» поклали книги, присвячені цим образам. Вони побачили світ у новгород-сіверській друкарні з ініціативи Лазаря Барановича. Ікона «Єлецької Богоматері» отримала графічне відтворення у Новгороді-Сіверському 1676 р. та у Чернігові 1683 р. Ці гравюри на дереві зафіксували ікону 1670-х років близькою за композицією до того образу, що знаходився в харківському Успенському соборі. Це означає, що існуюча нині ікона «Єлецької Богоматері» відрізняється від образу, привезеного до Чернігова 1676 р., і створена пізніше в 1690-х роках [1, С.38 – 55].

Чудотворна ікона чернігівської «Іллінської Богоматері» була відтворена у техніках ксилографюри та гравюри на металі. Саме версія ікони в мідериті у книзі Лазаря Барановича «Ksiega rodzai» (Новгород-Сіверський, 1676 р.) стала першою гравюрою на міді, надрукованою в Лівобережній Україні. Вона була повторена в чернігівському виданні 1680 р. Можливо, гравюра належить

1. Адруг А.К. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть / Анатолій Адруг. – Чернігів: Видавництво Чернігівського ЦНІ, 2013. – 182 с.: іл.

2. Адруг А. Видатна пам'ятка золотарства / Анатолій Адруг, Ганна Арендар // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С.46 – 52.

3. Гетьман. Осмислення: науково-популярне видання / Упоряд. О.Ковалевська. – К.: Темпора, 2009. – 368 с.: іл. – С. 267.

4. Исаевич Я.Д. Первые гравюры на меди в книгах типографий Украины / Я.Д.Исаевич // Памятники культуры: новые открытия. Ежегодник 1978. – Ленинград, 1979. – С. 301 – 307.

5. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания / Т.Н.Каменева // Труды Гос. ордена Ленина библиотеки СССР им. В.И.Ленина. – М., 1959. – Т. 3. – С. 224 – 383.

6. Пуцко В. Мазепина шата в Чернігові / Василь Пуцко // Родовід. – 1996. – № 2(14). – С.112 – 116.

7. Радишевський Р.П. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого

бароко / Ростислав Радишевський, Володимир Свербигуз. – К.: Вид. Центр «Прогрес», 2006. – 552 с.: іл.

8. Deluga W. Ukrainskie graficzne wyobrazenia cudownych ikon maryjnych z XVII i XVIII wieku / Waldemar Deluga // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць / Відповід. ред. В.А.Смолій. – К., 2008. – С.312 – 335.

9. Gebarowicz M. Wawrzyniec – Laurenty Krzczonowicz, nieznany sztycharz drugiej polowy XVII wieku / M Gebarowicz // Folia historiae artium. – Krakow, 1981. – S. 49 – 120.

Статья посвящена изображениям черниговских чудотворных икон в графике Чернигова второй половины XVII – начала XVIII столетий.

Ключевые слова: Чернигов, чудотворные иконы, графика, типография.

The article is devoted to featuring the icons in Chernihiv graphics Chernihiv second half of the 17 th – early 18 th century.

Keywords: Chernihiv, miracle – working icons, graphics, printing.

